

НОМІНУВАННЯ АДРЕСАТА МОВЛЕННЯ У «ПРИВАТНОМУ ЛИСТУВАННІ XVIII СТ.»

Пропонована розвідка є спробою описати мовно-стильові особливості такого функціонального різновиду староукраїнської літературної мови, як приватний епістолярій. Хронологія аналізованого матеріалу – XVIII ст. – час, коли остаточно виформовувалися основні ознаки літературної мови української нації. «Приватне листування XVIII ст.» – історичне джерело, дослідження якого дозволяє об'єктивно пізнати шляхи становлення і розвитку норм української мови, з'ясувати співвідношення книжної і народнорозмовної стихій. Епістолярій XVIII ст. – конгломерат різних за походженням і за стильовими особливостями мовних елементів, серед яких важливе місце посідають номінації адресата мовлення, які були обов'язковими клішованими компонентами пам'яток цього стилю. Адресат мовлення міг бути позначений різними способами: від окремих слів до розгорнутих словосполучень.

Ключові слова: діахронічний аспект, епістолярний стиль, номінація, адресат мовлення, тематичні групи лексики, народнорозмовні слова, книжна лексика, питомі лексичні одиниці, запозичення.

Постановка наукової проблеми та її значення. У контексті наукових студій східнослов'янських писемних пам'яток особлива увага має бути приділена текстам, що належать до стилів, наближених до народнорозмовного мовлення. Українська літературна мова, як відомо, потужно використала народну лінгвальну стихію, багату щодо змістово-понятійного наповнення, образно-виражальних засобів, що й дозволило їй стати однією з найрозвиненіших мов світу. Досконалість граматичної будови, гнучкість лексико-стильових потенцій своїм корінням якраз і сягає «мовного океану» українців. Приватне листування як стиль (чи підстиль) давньої української мови ввібрав у себе живомовні особливості, що, власне, й було його специфічною функціонально-структурною ознакою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вітчизняна історична лінгвістика представлена значною кількістю наукових праць, які репрезентують різнопрофільний аналіз пам'яток української мови. Серед авторів – С. П. Бевзенко, П. І. Білоусенко, О. Т. Горбач, А. П. Грищенко, М. А. Жовтобрюх, А. Ю. Кримський, В. В. Німчук, І. І. Огієнко, М. М. Пещак, Г. П. Півторак, О. О. Шахматов, Ю. В. Шевельов та ін.

Центральною проблемою сучасного мовознавства є проблема **людина і мова**, яка «досліджує людську особистість як носія та творця мови» [3, с. 5]. У зв'язку з цим **мета** статті – опис мовно-стильових особливостей «Приватного листування XVIII ст.» – пам'ятки давньої української літературної мови, що і є джерельною базою роботи. Основна

увага в статті буде звернена на мовні засоби номінації адресата мовлення як одного із виявів принципу антропоцентризму сучасної лінгвістики.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування отриманих результатів дослідження. XVIII ст. в історії української літературної мови має особливе значення, оскільки це пора завершення її переходу від двох основ – книжної і народної – до єдиної, народної. У цей час живомовні елементи активно проникають у структуру старої літературно-писемної мови на різних рівнях. Перехід на народну основу супроводжується розвитком нових жанрів і стилів літературної мови, поява яких була спричинена потребами демократизації й виформовування світського характеру літературного мовлення.

Живе народне мовлення XVIII ст. і попередньої доби, як слушно зауважують укладачі пам'ятки «Приватне листування XVIII ст.», не виступає в чистому вигляді. Воно «є лише компонентом старої літературно-писемної мови, нехай важливим, а в багатьох випадках і визначальним, але завжди поєднаним з іншим компонентом – книжним» [5, с. 5].

Одним із жанрів старої літературної мови, що значною мірою використовували елементи народної мови, був епістолярний, або жанр приватного листування. На той час, зважаючи на функціонально-стильові особливості, характер композиційної організації, наявність традиційних мовних кліше, приватне листування наближалось до ділового стилю. У зв'язку з цим нерідко можна констатувати в цих текстах уживання елементів, притаманних цьому стилю: композиційні, жанрові, мовностильові особливості.

Сучасна лінгвістична наука особливу увагу приділяє комунікативному аспекту мови, зокрема способам номінування адресатів мовлення, які відображають соціально-етикетні параметри мовлення, мету комунікативного акту, стосунки між суб'єктами комунікації тощо. І коли на матеріалі сучасної мови цей об'єкт неодноразово був метою наукових зацікавлень багатьох лінгвістів, серед яких найглибше проблема опрацьована М. С. Скабом, то діахронічний аспект номінації адресатів мовлення потребує докладного студіювання.

Констатуючи можливість застосування різних підходів до аналізу взаємодії різних конституентів мовленнєвої взаємодії, зокрема соціолінгвістичного, прагматичного, когнітивного, естетичного, мотивованих соціальним статусом мовця, його культурою, віросповіданням, відношенням до професійно-виробничої діяльності, звичаєвими особливостями, віковими, сімейними та іншими стосунками, залежністю від мети комунікації тощо, вважаємо за необхідне застосовувати ці параметри і до діахронічного опису вказаних мовних одиниць, доповнюючи їх інформацією про граматичні характеристики аналізованих номінацій.

«Приватне листування XVIII ст.» – перша і поки що єдина збірка такого типу, видана для потреб лінгвістичного опрацювання. Вона містить 153 документи, які походять із території Лівобережної України. Написані вони особами різного вікового й соціального статусу. Серед авторів є

представники нижчих прошарків освіченої частини населення: дрібні чиновники, церковнослужителі та ін.

Укладачі видання за змістом виділяють дві групи приватних листів. Перша група – це тексти, пов'язані із різними діловими стосунками знайомих осіб або навіть родичів. У їхніх листах йдеться про грошово-майнові питання, купівлю-продаж, успадкування, суперечки про спадок, зокрема про земельні спори тощо.

Другу групу становлять листи побутового характеру, що відбивають внутрішньородинні взаємини, відносини між добрими приятелями. Тут уже більше інформації про стан справ, здоров'я, трапляються привітання з різними родинними святами й подіями [5, с.7–8].

Цей функціонально-жанровий поділ приватних листів спричиняє відмінність між мовно-стильовими засобами кожної групи і, зокрема, між способами називання адресата мовлення.

Називання адресатів мовлення з погляду композиційних особливостей відбувалося, як правило, на початку листів, воно могло бути продубльованим або відрізнитися в деталях від початкової частини листа в написі на конверті чи на чистому боці самого аркуша пам'ятки або в тексті епістолярного послання.

Номінування адресатів мовлення відбивало особливості соціального статусу мовців, їхні професійні характеристики, рольові функції, тобто специфіку взаємодії між учасниками акту мовлення

У функції активного номінанта адресата мовлення виступають іменники, основними семами яких є 'професія', 'рід занять', 'посада', 'звання', рідше – 'національність, характеристика за місцем проживання'. Як поширені найменування професій і звань уживаються, зокрема, такі одиничні і (частіше) складені назви (лексичні словосполучення): сотник, гетманъ, кавале(р), сѹддя полкови(й), писар полкови(й), сѹддя войскови(й) єнерални(й), з(ъ)на(т)ний товариш вѹнчѹковий, комиса(р) по(л)ковий тощо. Наприклад: М(о)(с)цѣ п(а)не сѹдия пол(ъ)ковий чє(р)нѣговски(й), мой всєна(й)ла(с)кав(ъ)ший п(а)не дяд(ъ)кѹ и бл(а)годѣтелю [5, 38] (далі в тексті після ілюстрації в круглих дужках буде зазначено тільки сторінку цитованого джерела); М(с)цѣ п(а)не писарѹ полковій стародѹбовскій, мой зичливій пріятелю (45); Белможни(й) мо(с)цѣ панє сѹдия во(й)скови(й) єнерални(й) мо(й) вє(л)цє всемило(с)тивн(й)ши(й) панє и єдини(й) добродѣю (30); М(о)(с)цѣ п(а)не сотникѹ мгли(н)ски(й), мой велцє м(о)(с)цѣви(й) п(а)не, зичливи(й) пр(ия)т(є)лю и братє (47); Яснєвелмо(ж)ний м(о)(с)цѣ п(а)не гетманъ и кавале(р) (,) всем(н)л(с)тивѣйший мнѣ п(а)не патронє и велики(й) добродѣю (56); Мой велцє зичливи(й) пр(ия)т(є)лю, п(а)не писаръ по(л)кови(й) по(л)тавскі(й) (83); Бл(а)горо(д)ни(й) м(ос)цѣ п(а)не хорѹжій полкови(й) черніговскій, мой милостивій до(б)родѣю (94).

До цієї груп мовних одиниць, належали і такі, що втратили первісне значення і використовувалися як традиційні звертальні формули з послабленою лексичною семантикою: **благодѣтель, добродѣй, пан, мосці пан і под. : Добродью мой, м(с)ць п(а)не Демя(н) Григорієвичь** (40).

Мовний матеріал виразно засвідчує розподіл ролей адресата та мовця залежно від екстралінгвальної ситуації. У цьому випадку ролі між суб'єктом та адресатом мовлення розподіляються нерівномірно. Такий розподіл залежить від ситуації, статусу учасників (вік, стать, заняття), специфічних ролей, характерних для даної ситуації спілкування (господар – підлеглий, вчитель – учень, чоловік – дружина і под.). Особливий відтінок інтимізації підкреслений у листах уживанням термінів спорідненості і свояцтва. У зв'язку з цим особливе місце посідають номінації адресатів, поєднаних з авторами послань родинними чи дружніми стосунками. До таких лексем належать слова **брат, дядина (дядиня), зять, кум, малжонка ('дружина'), матка, отець, племінник, приятель, родитель, родителька, сват, сестра, сестринець ('племінник'), син, сожитель ('чоловік'), швагро**. Наприклад: **Моя милостивая цятүсю и добродѣйко** [28]; а в тексті цього ж листа записано: **до вѣм (вашої милості) добродѣйки (там само); Мило(с)тивѣйшіи мой родителю** (31); **Прем(и)лосердий мой г(о)(с)п(о)д(а)ръ и кумъ мно(г)(о)м(и)л(о)(с)тиви(й) добродѣй** (82); **М(о)сць п(а)не свате и благодѣтелю** (25); **Милый мой сестри(н)че, п(а)не сотнику по(л)ковы(й) перея(с)лавский** (26); **Наймилшіи мой синү п(а)не Фѣвдоръ** (27); **Мой велце зичливій приятелю и свате, м(о)(с)ць п(а)не сотнику баришовскій** (49); **Всѣлюбезнѣйшая мнѣ м(о)(с)ць п(а)нѣ сестро** (45); **Мило(с)тивая мнѣ матко до(в)родѣйко** (41); **Милостивѣйшіи мой о(т)че и добродѣю** (50); **Мнѣ мило(с)тивѣшая родите(л)ко** (92); **Сердечній мой шваєре и добродѣю** (95); **Сердечнокохани(й) племѣннику, м(о)(с)ць п(а)не Скоруппа** (75); **Любезнѣйшіи мой сожителю, м(о)(с)ць п(а)не Иване Сахновскій** (100); **Любезно(й) мо(й) м(о)(с)ць п(а)не зятю** (60); **Наимилшая моя панѣ малжонко!** (62).

Ці лексеми можуть в поодиноких випадках втрачати основну семантичну ознаку, яка вказувала на ступінь родинної близькості адресата й адресанта, і вживатися як детермінологізовані маркери на позначення особи. Наприклад, лексеми **брат, отець, приятель** можуть номінувати осіб не за власне родинними чи дружніми стосунками, а як назви, до яких адресант має приязне ставлення чи бажає таке ж почуття викликати до себе. Наприклад: **М(ос)ць п(а)не писарь полкови(й) полтавски(й), мой сердечни(й) брате и вл(а)годѣтелю** (78); **Любе(з)ни(й) мо(й) м(о)(с)ць п(а)не брате и мно(г)(о)ү(з)на(н)ни(й) вл(а)годѣтелю, вл(а)городни(й) м(о)(с)ць п(а)не сотнику баришовски(й)** (52); **М(о)(с)ць п(а)не писаръ полкови(й) полтавски(й), мой велце м(илос)цьви(й) п(а)не, сердечны(й) брате и вл(а)годѣте(л)** (78); **М(о)(с)ць п(а)не Лашкевичъ, мой велце м(о)(с)ць п(а)не и**

бл(а)годѣте(л)ній брате (64); М(о)(с)цѣ п(а)не Ла(ш)кевичъ, мой ласкави(й)брате і товаришѹ (63).

На початку листів апеляції-звернення можуть не бути конкретизовані антропонімами, якщо прізвища адресатів указані в написах на конвертах. Проте інколи трапляється й повторення цих онімів у різних структурних елементах послань. Зокрема, вживаються такі антропоніми (прізвища, імена по батькові, імена і прізвища): **Скоруппа** (варіант **Григорій Скоруппа**), **Скоруппина** (**Скоруппина**), **Ов(ъ)сей Степанович**, **Валкевичъ**, **Феодор**, **Демя(н) Григорієвичъ**, **Н.Н.Демянови(ч)**, **Іскрицкий**, **Семонтовски(й)**, **Лашкеви(ч)**, **Ша(р)кевичъ**, **Андрей Петровський**. Наприклад: **Бл(а)городний м(о)(с)цѣ п(а)не Скоруппа**, **мнѣ вельце м(о)(с)цѣвий п(а)не** и милостиво дознаний добродѣю (86); **Ге(р)дечній швагре**, **брате** и **коханій благодѣтелю**, **м(о)(с)цѣ п(а)не Андрей Дүмитрашко** (88); **М(ос)цѣ п(а)не Валкевичъ**, **мой м(ос)цѣвий п(а)не** и **бл(а)годѣтель** (89); **Любе(з)нѣйший сожителю мой м(о)(с)цѣ п(а)не Иванъ Гахновскій** (103); **Всєлюбєзнѣишии сину мой Алеѣѣй Григорієвичъ** (104); **Мой прємилос(т)ивѣ(й)ший бл(а)годѣтелю м(о)сцѣвый пане Стефанъ Ширай** (17).

Майже кожний зразок епістолярію містить означення, що емоційно конкретизують адресата мовлення. Такими конкретизаторами виступають назви різної структури – одночленні чи двочленні – **бл(а)гонаде(ж)нѣйший**, **благородний**, **вельце зичливий**, **вельце м(о)(с)цѣвий**, **всєлюбєзнійший**, **всємилостивіший**, **всєнадежний**, **зичливий**, **ласкавий**, **любєзний**, **милостивий**, **милостивіший**, **милостиво дознаний**, **многоүзнаний**, **многомилостивий**, **наймилший**, **прємилостивий**, **сєрдєчнокоханій**, **яснєвєлможний** тощо. Аналіз змісту приватних листів дозволяє висновкувати про те, що в основному такі кваліфікатори високого стилю вживання є даниною етикетним традиціям українців, які, можливо, сягають другого південнослов'янського впливу з його «плетінням слівес».

Відсутність «величальних» означень підкреслює офіційність стосунків учасників епістолярного спілкування і навіть подекуди негативне ставлення до адресата. Наприклад, чи не єдиним в аналізованому джерелі є лаконічне звертання **П(а)не Пятаче!** (36) з листа Федора Магровського, сокиринського попа, до сільського старости Матвія П'ятака з вимогою виконати рішення Прилуцького полкового суду і довести свою невинність у справі викрадення церковного дзвону, інакше справу буде порушено перед Генеральним військовим судом. Уже початок листа відбиває загальний емоційно-експресивний настрій адресанта, що й мотивує позбавлене бодай видимості формальної поваги до сільського старости: **П(а)не Пятаче!** **Лүчше б҃ло товѣ о звонѣ то(м), за як(ий) сам єси опорочил себе, и не споминати, а когда єси, хотячи зломишленію твоєму үчинити задосит, зачал, то үже тепєра всєма товѣ нєвозможнє**

отчиститися (36). Поза подібними ситуаціями спілкування звертання до адресатів витримані в коректно-піднесеній формі.

Аналізований матеріал дає підстави і для певних висновків про гендерні параметри номінування адресата мовлення. Так, зрідка трапляються найменування жінок – дружин за адміністративними чи військовими званнями й посадами їхніх чоловіків: **Бл(а)городная м(ос)цѣ п(а)нѣ** **обозная полковая переяславская(я)** (86) чи вказівка на родинні стосунки: **мнѣ велѣ м(ос)цѣ п(а)нѣ дядиная и добродѣйко** (86) (найвиразніше цей аспект на матеріалі сучасної комунікації проаналізовано в роботах О. Гаврилачук (2)).

Адресатні формули нерідко перетворюються в усталені етикетні кліше із властивими для них накопичуваннями компонентів, наявністю конкретизаторів різної семантики, емоційно-оцінних слів: **Бл(а)горо(д)ний м(о)(с)цѣ п(а)нѣ** **коми(с)са(р) по(л)кови(й) стародубо(в)ски(й)**, **мнѣ велѣ** **осо(в)ливѣ(й)ши(й) до(в)родію** (66); **М(о)(с)цѣ панѣ** **Гжоруппина, мнѣ велѣ м(о)(с)цѣвая п(а)нѣ и ла(с)кавая бл(а)годѣте(л)ко** (77); **М(о)(с)цѣ п(а)нѣ** **обозній По(л)тавского по(л)кѣ Иванѣ Левенецѣ, зичливѣ к намѣ приятелю** (97); **Бл(а)горо(д)ни(й) м(о)(с)цѣ п(а)нѣ** **Искрицки(й), мой велѣ м(о)(с)цѣви(й) п(а)нѣ (,) и ла(с)кави(й) бл(а)годѣтелю** (98).

Звернення до одного й того самого адресата можуть відрізнятися переліком оцінних характеристик-уточнень: **М(о)сцѣ панѣ** **полковникѣ наказны(й), мнѣ велѣ м(о)(с)цѣвій п(а)нѣ** **дя(д)кѣ и ласкавы(й) добродію** (31); **М(о)сцѣ панѣ** **судія по(л)ковій чѣ(р)нѣговскій, мнѣ велѣ м(о)(с)цѣвій п(а)нѣ** **дя(д)кѣ и добродію** (32).

І навіть звертання до осіб, пов'язаних родинними чи приятельськими стосунками, нерідко супроводжуються додатковою інформацією про соціальний статус, посади, звання тощо: **Любезный мой п(а)нѣ** **швакгре и братѣ** (24) (у написі до цього ж адресата читаємо: **Любезному швакгрѣ моему его мило(с)ти п(а)нѣ** **Висилію Томарѣ, зна(т)ному товаришовѣ войсковому, мое(му) велѣ м(о)(с)цѣвому п(а)нѣ и братѣ** **подати**) (25); **Гіате(ль)ний и прево(с)ходительнѣйши(й) князь кгубернато(р) риз(ъ)ский, г(о)(с)п(о)д(и)нѣ** **мой велѣ(ъ)це** **зичливый пріятель** (23); **М(о)сцѣ п(а)нѣ** **по(л)ковникѣ наказны(й) стародубовски(й), мнѣ велѣ** **ласкавы(й) и зичливый пр(ия)телю** (28); **Мо(с)цѣ п(а)нѣ** **по(л)ко(в)никѣ стародубо(в)ски(й), мнѣ ве(л)це** **премило(с)тив(и) добродѣю** (22); **Благородная мосцѣ панѣ** **Ялоцкая, мнѣ велѣ** **мосцѣ панѣ и благодѣтелко** (18); **Милостивый мой добродію и патроне** (51).

Звертання до одного адресата можуть бути оформлені неоднаково: **Милостивая моя добродѣйко, м(ос)цѣ панѣ** **цятѣсю** (35), наступний лист до неї починається так: **Моя м(ос)цѣ добродѣйко** (там само).

Трапляються комунікаційні формули, де не вказаний конкретний адресат мовлення, або з певних причин не відомий авторові листа, або

такий, що часто виступає об'єктом листування. У таких випадках уживаються тільки узагальнені назви, які в інших контекстах супроводжують власні назви-антропоніми. Такими лексемами-номінантами адресата мовлення, що не обов'язково потребують власної назви як кваліфікатора адресата, найчастіше зафіксовані слова **добродій**, **пан**, лексеми, які вказують на посаду чи звання адресата: **Милостиви(й) мой добродѣю** (33), **П(а)не писарѣ** (80).

Аналізовані мовні одиниці, як свідчить матеріал, зрідка оформлені як дво- чи трислівні номени: **Вє(л)можная м(и)л(о)(с)тивѣйшая добродѣю** (72); **Мо(с)цѣ п(а)не Ша(р)кевичѣ** (67); **Всемило(с)тѣвѣ(й)ши(й) добродѣю мо(й)** [68]; **П(а)не писарѣ полкови(й)** (80); **Мнѣ прємило(с)тивѣйшая добродѣю** (92), проте більш уживаними є номінації адресата мовлення у формі словосполучень кількокомпонентної структури: **Милостивѣйший мой патронѣ и вл(а)гонаде(ж)нѣйший добродѣю** (81); **Бл(а)городній м(ос)цѣ п(а)не Єсимонтовскій, мой всегда надеждній добродѣю** (96); **Бл(а)городній м(о)(с)цѣ п(а)не Іскрицькій (,) мой м(о)(с)цѣ п(а)не и ласкавій добродѣю** (99); **Висоце в(ѣ) в(о)гү превелебнѣший г(о)(с)п(о)д(и)нѣ w(т)(ѣ)цѣ протопопѣ, м(и)л(с)тивій мой о(т)чє и вл(а)годѣтель** (105); **Бл(а)горо(д)ны(й) м(ос)цѣ п(а)не Єсимонтовски(й), мнѣ велце м(о)(с)цѣвы(й) п(а)не братє и надежни(й) до(в)родѣю** (110). Написи можуть містити більш лексично розгорнуті структури. Так, на листі до Степана Єсимонтовського вказано: **Бл(а)горо(д)номү его милости п(а)нү Степанү Єсимонтовскомү, зна(т)номү товаришү вүнчүковомү, моемү велце м(о)(с)цѣвомү п(а)нү братү и надежномү до(в)родѣви, почтє(н)но** (110).

Однослівні найменування адресата на початку листів відсутні. У текстах епістолярних послань вони подекуди вживаються: **братє**, **братѣкү**, **добродѣю**, **отчє**, **сєстро**.

Як свідчить джерельний матеріал, у номінаціях-звертаннях можуть вживатися номінативні одиниці, що не лише фіксують інтерперсональні відносини, а й характеризують їх: **милий мой сєстрє(н)чє** (26); **сердєчнокохани(й) плємѣннїкү** (75); **наймилѣший мой синү** (27), **наимилшая моя панѣ малжонко** (62); **велце кохани(й) дрүже вл(а)годѣтелю** (59). Лист Євдокії Сахновської до чоловіка Івана Сахновського, чернігівського полкового обозного, на початку містить звертання **Любезній мой сожитєлю!**, а в наступному рядку – **сердєнко** (102). Анастасія Миколаївна Савич розпочинає лист до чоловіка Петра Федоровича Савича так: **Петрүсенкү, сердце** (123). Горленко Марія, пишучи до свого брата Ширая, звертається до нього то **сердєчний братє**, то **братѣкү** (112).

До назв цієї семантичної групи можуть бути долучені означення-конкретизатори, які уточнюють характеристику адресата мовлення або є виразниками ставлення мовця до адресата мовлення: **Благородная мосцѣ**

панѣ Ялоцкая (18); любезный мой п(а)не (24); вельце ласкавы(й) и зычливый пр(ия)телю (28); милостивый мнѣ добродѣю (20).

Залежно від загальної стилістики листа можливе у звертаннях до адресата використання емоційно забарвленої лексики, частотність вживання якої мотивується рівнем інтимізації епістолярного контексту (див. попередні приклади).

Етимологічний аналіз дозволяє зробити висновок, що найменування адресата епістолярного мовлення найчастіше питомого походження, проте використовуються й запозичення, особливо для називання посад, звань і под.: кгу́бернаторъ, кавале(р), коми(с)саръ, патронъ.

Такі особливості номінування адресатів у приватному епістолярії XVIII ст.: багатослів'я, накопичення емоційних характеристик (переважно означень), вживання слів із послабленою лексичною семантикою і под. – з часом втрачають свою актуальність. Апеляції до адресатів мовлення стають лаконічніші, точніші, менш багатослівні. Стиль сучасного епістолярію виробляє стислі уніфіковані форми.

З погляду частиномовних характеристик, то в комунікативних формулах превалюють іменники як одинично вживані одиниці, так і словосполучення з базовим компонентом-субстантивом, що частіше використовується в епістолярії XVIII ст.: Мило(с)тивѣйшая м(о)(с)ць добродѣю (44); Мой вельце ласкавы(й) вл(а)годѣтелю м(о)(с)ць п(а)не Н. Н. Демянови(ч) (48).

Лінгвісти підкреслюють активне використання у функції номінанта адресата мовлення кличного відмінка [4, с. 208]. Українська і книжно-літературна, і народнорозмовна мова вже мали усталені традиції вживання цієї граматичної форми. Зокрема, про вокатив у різностильових пам'ятках української мови пише Л. Гнатюк у монографії «Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції» [3, с. 256]. Кличний відмінок переважає і в аналізованій пам'ятці: М(с)ць п(а)не Ов(ъ)сей Степанови(ч), мнѣ всенадежни(й) вл(а)годѣтелю (39); Благородны(й) м(о)(с)ць п(а)не Гкорупа, мнѣ вієце м(о)(с)ць п(а)не и все(г)да доз(ъ)наны(й) вл(а)годѣтелю (52). Проте трапляються як функціональні заміники вокатива і форми називного відмінка. Причому у структуруванні звертання до адресата вживаються поєднання кличного й називного відмінків: Намъ зичливи(й) пр(ия)т(є)лю(,) п(а)не Григориин(й) Гкорупа (54); М(о)(с)ць пане Длежею Беме(н)товъски(й), мнѣ в(є)льце зичливы(й) и всемилости-вѣйши(й) вл(а)годѣтелю (57); М(о)(с)ць п(а)не комиса(р) по(л)ковий стародубо(в)ский, намъ премилостиви(й)ший до(в)родѣю (64); М(о)(с)ць п(а)нѣ Гкорупина, мнѣ вельце зичливая прятє(л)ко (69).

Мовно-стильові особливості приватного листування XVIII ст., незважаючи на використання авторами традиційних, до певної міри консервативних форм, свідчать про тяжіння адресантів до живих народних

форм. Приміром, ігумен Китишинського монастиря Каліст, пишучи до Стефана Спиридоновича Ширая, просить не забирати задарма сіно, а купити його. «Простий» стиль викладу поєднується із традиційними етикетними формулами: **Намъ ве(л)це л а(с)кавий м(о)(с)цѣ пане Стефа(н) Ширай а особливый бл(а)годѣтелю нашъ** (21).

Прагматичне й мовленнєво-етикетне забарвлення листів мотивує не тільки звертальні адресатні формули, а й «вибір мовцем одного з усталених у тій чи іншій ситуації варіантів вираження апеляції – так званих явищ «тикання», «викання», «микання», «воникання»» [6, с.35]. Абсолютно переважають у текстах листів форми на «ви». Спостережено кілька випадків уживання граматичних форм на «ти» – або у звертанні до близької людини, наприклад, до сестри (45), або до згаданого в негативному емоційному контексті пана П'ятака (36).

Від другого десятиліття XVIII ст. українське друковане слово перестало функціонувати. І. Д. Фаріон зазначає: «Основним сховком і джерелом народної мови стали народні пісні, колядки і різдвяні вірші, які декламували спудеї і мандрівні дяки, даючи їм у такий спосіб шанс для поширення і життя, а також приватні діяріюші, різноманітні господарські і лікарські довідники та порадики [ми б додали: *і приватні листи*]. У часи варварських заборон, мовного спотворення і відчуження з боку духовної еліти витворився парадокс: через свою рукописність література наблизилась до народу» [7, с.122]. І далі автор пише: «всупереч найсильнішому політичному тиску як інстинкт етнічного самозахисту <...> вибрано цілком новий шлях для розвитку майбутнього: не з давньоукраїнської (руської) давньокиївської традиції, а з народного джерела. Насправді це джерело ніколи не переставало пульсувати» [7, с. 123].

Зреалізоване поряд з іншими стильовими джерелами народного мовлення неофіційне (приватне) листування розвивало лексичні, граматичні й функціональні параметри літературної мови на живомовній основі.

Формули ввічливості, уживані і в приватному листуванні XVIII ст., засвідчують давність етикетних традицій українців, генетичні корені цих зворотів сягають, з одного боку, народного мовлення, а з другого – традиційних книжних форм і втілюють найтипівіші риси мовної поведінки людини в різноманітних життєвих ситуаціях. «Увібравши давні традиції, звичаєві приписи, мовний етикет українців є унікальною універсальною моделлю їх мовної діяльності, що виявляється в системі стійких мовних виразів» [1, с. 7]. Писемне мовлення XVIII ст. засвідчує вже цілком сформовані зразки апелювання до адресата спілкування, що відбивають індивідуальність автора, його соціальне походження, стилістичну культуру і особливо – відносини між автором і адресатом.

Висновки та перспективи дослідження. Вивчення приватного листування XVIII ст., як і взагалі українського епістолярію, має, безперечно, великі перспективи. Специфіка цього стилю (чи підстилю) повинна бути об'єктом наукових студій, бо приватне листування з об'єктивних причин

занепадає, а вивчення офіційно-ділового листування не може дати достовірної картини особливостей національної мови на певному етапі її історії. Опрацювання історичного матеріалу потребує застосування й інших аспектів, які дозволили б зробити висновки про лексичну й граматичну будову української мови на матеріалі тих сфер її функціонування, що наближені до народнорозмовної стихії.

Список використаної літератури

1. Богдан С. К. Мовний етикет українців: традиції і сучасність / С. К. Богдан. – К. : Рідна мова, 1998. – 475с.
2. Гаврилашук О. Гендерний чинник вибору номінації адресата художньо трансформованого внутрішнього мовлення / О. Гаврилашук // Мовознавчий вісник. – 2010. – Вип. 11. – С. 214–218.
3. Гнатюк Л. П. Мовний феномен Григорія Сковороди в контексті староукраїнської книжної традиції: монографія / Л. П. Гнатюк. – К. : ВПЦ «Київський університет», 210. – 446 с.
4. Озерова Н. Г. Номинация адресата речи в славянских языках / Н. Г. Озерова // XI Міжнародний з'їзд славістів. Слов'янське мовознавство. Доповіді – К. : Наук. думка, 1993. – С. 200–213.
5. Приватні листи XVIII ст. / Підгот. до видання В. А. Передрієнко. – К. : Наук. думка, 1987. – 173 с.
6. Скаб М. Особливості зверненого мовлення в українських сакральних текстах / М. С. Скаб // Науковий вісник Чернівецького університету. – 2010. – Вип. 509–511. Слов'янська філологія. – С. 32–40.
7. Фаріон І. Д. Мова – краса і сила. Суспільно-креативна роль української мови в XI – середині XIX ст. / І. Д. Фаріон. – Львів : Видавництво Львівської політехніки, 2011. – 211 с.

Павленко Лариса. Номинация адресата речи в «Частных письмах XVIII в.». Предлагаемое исследование является попыткой описать лингвостилистические особенности такой функциональной разновидности староукраинского литературного языка, как частный эпистолярный. Хронология анализируемого материала – XVIII в. – время, когда окончательно сформировались основные черты литературного языка украинской нации. Народноразговорный вариант национального языка украинцев стал важнейшей базой формирования литературного языка, что является основополагающим фактором, который стимулирует изучение памятников украинского языка, приближенных к разговорной стихии.

«Частные письма XVIII в.» – исторический источник, изучение которого позволяет объективно изучить пути становления и развития норм украинского языка, исследовать соотношение книжной и народноразговорной стихий. Эпистолярный XVIII в. – конгломерат различных по происхождению и стилистическим особенностям языковых элементов, среди которых особое место занимают номинации адресата речи – обязательные клишированные компоненты памятников указанного стиля. Адресат речи мог быть обозначен различными способами: от отдельных слов до развернутых словосочетаний.

Ключевые слова: диахронический аспект, эпистолярный стиль, номинация, адресат речи, тематические группы лексики, народноразговорные слова, книжная лексика, исконные лексические единицы, заимствования.

Pavlenko Larysa. Nomination of the Addressee in the «Private Correspondence of the Eighteenth Century». This research is an attempt to describe the linguistic and stylistic peculiarities of such an old Ukrainian literary language functional variety, as private

epistolary. Chronology of the analyzed material (XVIII-th century) covers the time, when the basic features of the literary language of the Ukrainian nation had been already firmly established. Colloquial version of Ukrainian national language appeared to be an important basis for the formation of the literary language. The author emphasizes that it is a fundamental factor, which stimulates the study of the Ukrainian language annals, approximated to the spoken elements. «Private correspondence of the eighteenth century» is an important historical source, the study of which allows to examine objectively the ways of formation and development of the Ukrainian language standards, and explore the relationship of the bookish and colloquial elements. Epistolary of XVIII-th century is analyzed in the article as a conglomerate of language elements, different by their origin and stylistic features, among which a special place belongs to the nominations of the addressee, namely the obligatory clichéd components used in the specified style of language material. The analysis allows to conclude that an addressee could be referred to in different ways, from single words to extended word combinations.

Key words: diachronic aspect, epistolary style, nomination, addressee, thematic groups of vocabulary, colloquial words, bookish words, primordial lexical items, borrowings.

Стаття надійшла до редколегії 16.03.2016